
El patrimoni cultural: un objectiu didàctic?

Josep Baluja¹, Neus González Monfort²

Rebut: 05-03-2009

Acceptat: 28-03-2009

Resum

El Camp d'Aprenentatge dels Monestirs ha anat acumulant una experiència considerable en el terreny de la pedagogia del patrimoni a partir, sobretot, de les seves experiències i activitats amb els monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona de les Monges. La prolongació d'aquesta experiència cap a l'àmbit del patrimoni local, el més proper a les escoles i als alumnes, és un dels objectius que s'intenta desenvolupar en l'actualitat. Alguns resultats els exposarem en aquest article.

Paraules clau: patrimoni cultural; metodologies educatives; art medieval.

Resumen. El patrimonio cultural: ¿un objetivo didáctico?

El Campo de Aprendizaje de los Monasterios ha ido acumulando una experiencia considerable en el terreno de la pedagogía del patrimonio a partir, sobre todo, de sus experiencias y actividades con los monasterios de Poblet, Santes Creus y Vallbona de les Monges. La prolongación de esta experiencia hacia el ámbito del patrimonio local, el más cercano a las escuelas y a los alumnos, es uno de los objetivos que intentamos desarrollar actualmente. Expondremos algunos de los resultados en este artículo.

Palabras clave: patrimonio cultural; metodologías educativas; arte medieval.

Abstract. Cultural Heritage —an educational objective?

The Camp d'Aprenentatge dels Monestirs has acquired substantial experience in heritage education and management as a result of a variety of activities and programs in the monasteries of Poblet, Santes Creus and Vallbona de les Monges. Our intention is to apply this knowledge and experience to local heritage contexts so as to work more closely with local school children. In this paper we will present results of this research.

Keywords: Cultural heritage; educational methodologies; Medieval art.

BALUJA, Josep; GONZÁLEZ MONFORT, Neus. «El patrimoni cultural: un objectiu didàctic?». *Treballs d'Arqueologia*, 2009, núm. 15, p. 93-102.

-
1. Camp d'Aprenentatge dels Monestirs del Cister. Departament d'Ensenyament. Alberg Jaume I-Les Masies. 43440 L'Espluga de Francolí. cda-monestirs@xtec.cat
  2. Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències de l'Educació. Unitat de Didàctica de les Ciències Socials. Edifici G-5. 08193 Bellaterra. neus.gonzalez@uab.cat

El treball següent presenta part de la tasca que s'està realitzant al Camp d'Aprenentatge dels Monestirs del Císter, des del plantejament que l'ensenyament del patrimoni cultural pot ajudar a crear consciència històrica en els joves i en els grans, ja que el seu aprenentatge ens permet comprendre millor el passat que ens envolta, valorar la historicitat del present i participar conscientment a pensar i dissenyar el seu futur personal i social.

Els Camps d'Aprenentatge (CdA) són serveis educatius específics per donar suport als objectius curriculars relacionats amb l'educació ambiental i la interpretació del patrimoni. Per la seva missió específica, els CdA també desenvolupen funcions de recerca i innovació en educació ambiental i en interpretació del patrimoni i de formació del professorat. Com la resta de serveis educatius, els CdA també han de contribuir a la dinamització i a la millora dels projectes educatius dels centres docents, atenent les prioritats i els criteris d'actuació dels programes i serveis del Departament d'Educació amb els quals comparteixen el mateix objecte d'estudi. El CdA dels Monestirs és un centre educatiu de recerca i innovació d'estudi del medi, d'educació ambiental i descoberta del patrimoni. Un dels seus àmbits de treball són els monestirs cistercencs: Poblet (Conca de Barberà), Santes Creus (Alt Camp) i Vallbona de les Monges (Urgell).

L'aportació des del Camp d'Aprenentatge dels Monestirs al programa d'investigació del patrimoni local té la seva filosofia d'actuació escrita en els seus objectius. En primer lloc la rica complexitat que hi ha en un monestir, en certa mesura, ens empeny a dissenyar estratègies didàctiques i metodològiques amb la intenció de contribuir a fomentar entre els alumnes els hàbits de construcció estructurada del

coneixement, així com també de mètodes de treball sistemàtic i científic. En segon lloc creiem que, des del punt de vista didàctic i metodològic, el patrimoni cultural «ha de ser un pretext, una eina de comunicació i expressió, i no només un artefacte que s'ha d'estudiar, un nou contingut que s'ha d'incorporar a la programació o l'excusa per realitzar una sortida» (González Monfort, 2007).

Aquesta és la base d'aquesta aportació: l'aplicació del que aprens durant l'experiència de les activitats realitzades al camp d'aprenentatge a d'altres àmbits, com són l'entorn o altres elements del patrimoni cultural coneguts pels alumnes. És en aquesta tessitura en la qual es comencen a desenvolupar programes de treball per a cada una de les escoles que ens visiten, tenint sempre en compte una sèrie de premisses:

- L'aplicació i la integració en el currículum ha de ser senzilla.
- El disseny de les activitats i els elements didàctics han de ser similars: el mètode de treball ha de ser semblant al que s'utilitza al CdA durant la visita dels alumnes.
- L'escola ha d'optar, en un principi, per aquelles activitats més concretes i observables, al mateix temps que «la facilitat de resultats» contribueix a cimentar i augmentar l'interès dels alumnes per la tasca realitzada.
- El projecte ha d'estar dotat de tots els instruments necessaris, tant per via telemàtica com per altres vies tradicionals, i ha de facilitar de manera molt clara tant la feina dels mestres com la dels alumnes. De fet, l'única dificultat que haurien de tenir alumnes i professors és el mateix element patrimonial, no la manca de materials didàctics.

— El projecte i els seus mecanismes didàctics dissenyats han de ser transferibles a d'altres àmbits patrimonials o de l'entorn.

La nostra aportació és modesta i limitada. Si es parla de patrimoni cultural evidentment s'ha de parlar de literatura (de tota la literatura oral i escrita); s'ha de parlar de vida quotidiana com a font de documentació; s'ha de parlar de música i dels músics; s'ha de parlar d'escultura, de pintura, etc. En definitiva, s'ha de parlar de tot perquè com diu el professor Argullol «cadascun dels humans som un producte finalista on s'acumulen segles i segles d'acions creatives en diverses facetes: literàries, plàstiques o musicals...». Conèixer el patrimoni és, en definitiva, conèixer la nostra pròpia història individual.

El concepte de patrimoni cultural

El concepte de patrimoni és una síntesi dels conceptes francès (*patrimoine*) i anglès (*heritage*), en què cadascun posa l'èmfasi en un aspecte diferent. El concepte francès posa l'accent sobre allò que s'hereta dels antecessors, en allò que han anat deixant les generacions anteriors. I el concepte anglès incideix en allò que es transmet als descendents, a les generacions futures (Muñoz, 1998; Krebs-Schmidt, 1999; Hernández, 2002).

Però, l'expressió patrimoni referida a l'herència col·lectiva que interessa conservar no té una història gaire llarga (Morente, 1996). Es va utilitzar de manera esporàdica durant el segle XIX i només adquireix naturalesa administrativa i jurídica en el món occidental durant la primera meitat del segle XX. I no serà fins al final de la II Guerra

Mundial que començarà a utilitzar-se en l'àmbit internacional.

Actualment, es tendeix a utilitzar el concepte de patrimoni cultural perquè es considera que reflecteix un nou espai on es pot aprendre a valorar i a conèixer la identitat d'un col·lectiu, i que a més representa una concepció més integradora. El fet de parlar de patrimoni cultural i no només de patrimoni es relaciona amb les aportacions de l'antropologia i amb l'evolució dels conceptes de cultura i d'identitat.

Des de l'antropologia (Ballart, 1997, 2001), es considera que el patrimoni està format per objectes que perduren en el temps. I com que el pas del temps és la substància de la història, cal concebre el patrimoni com a conjunt d'objectes de la història. Aquests objectes són els vehicles d'una sèrie de significats, tenen una càrrega simbòlica, que adopten segons la percepció dels receptors, que són els encarregats de patrimonialitzar-los i, per tant, de convertir-los en heretables. Però no s'ha d'oblidar que la relació i la vinculació que s'estableix entre els elements patrimonials i les comunitats (societats, grups, etc.) és una construcció social; per tant «tothom és lliure d'acceptar o de rebutjar, tot o en part, l'herència. Per tant, no és suficient transmetre, és necessari que qui ho hereta ho accepti. Cal «la voluntat de voler heretar» (Allieu-Mary; Frydman, 2003).

Des de la història es parla de fonts històriques, tenint en compte que una font és tot aquell objecte material, instrument o eina, símbol o discurs intel·lectual que procedeix de la creativitat humana, a través de la qual es pot inferir alguna cosa d'una determinada situació social en el temps. Per aquesta raó, es pot afirmar que la diversitat de fonts és pràcticament infinita, perquè són tot allò que l'ésser humà

diu o escriu, tot allò que transforma o construeix, tot allò que toca i sent. Però, quan els elements patrimonials s'associen amb una identitat i amb uns valors i idees, aleshores se sacralitzen i adquireixen un caràcter quasi immutable. És a dir, es converteixen en un símbol a partir del qual expressar d'una manera sintètica i efectiva la relació entre les idees, els valors, les concepcions, les creences i convertir-ho tot en emocions. Així, la selecció dels elements patrimonials és producte dels discursos identitaris existents; per tant, no és neutral ni objectiva, sinó que està carregada de valors.

A partir d'aquestes tres idees —l'herència, el significat i la identitat— s'afirma que els objectes són una porta cap al passat, que transmeten d'una manera directa les notícies i les sensacions que provenen d'un temps anterior. Són la manera de mantenir el contacte, perquè mentre el temps passa l'espai s'omple d'objectes, convertint-se així en l'evidència, en una prova. El patrimoni és l'ancoratge de la memòria, «és allò que encara és visible d'un món que ha esdevingut invisible». Per aquest motiu, la seva pèrdua és irreparable per als hereus i per a la humanitat en general.

Hi ha un darrer aspecte que cal tenir en compte i que ha aparegut durant el darrer terç del segle XX. És el fet que actualment tot objecte que ha esdevingut element del patrimoni cultural, a més de tenir una funció social, s'ha de convertir en un recurs econòmic rendible. Es pensa que si això succeeix, se'n garanteix la conservació, la preservació i la divulgació perquè afavoreix el desenvolupament econòmic de la zona; per tant, aquest podrà influir en la «tria» i en la «selecció» que el grup, col·lectiu, comunitat, poble o societat farà dels seus «objectes» en el present.

Per tot això, el concepte de patrimoni cultural està experimentant contínuament un procés de deconstrucció i de construcció, segurament perquè no és un mitjà o un recurs per conèixer la història o per fer història, sinó que el patrimoni és la història evidenciada, és la pervivència i allò que queda visible del passat, i que des dels present se li atorga valor. Per tot això, està en constant evolució i canvi. Per tant, s'està davant d'una construcció social i, com a tal, històricament modificable en funció dels criteris, dels interessos o de les urgències.

Així doncs, sembla que es pot afirmar que el patrimoni cultural pot ser un bon recurs per interpretar el passat, entendre la realitat social i cultural present i arribar a comprendre que el futur és el producte d'un procés i d'una evolució històrica on es pot actuar i incidir. Per això, defensem la gran potencialitat educativa i social del patrimoni cultural per:

- fomentar el desenvolupament d'un pensament social crític, per interpretar la realitat que ens envolta, per convertir la informació en coneixement, i així ser capaços d'interpretar críticament la societat, actuar-hi democràticament i participar de manera activa en la construcció d'un futur millor;
- facilitar la construcció d'un coneixement històric i social, per construir una consciència històrica que permeti entendre la continuïtat temporal (passat-present-futur), i el lligam indissoluble que hi ha entre el que som, el que hem estat, i que el que serem ho podem i ho hem de decidir nosaltres; i
- construir una identitat personal, col·lectiva i social que permeti potenciar l'autonomia personal per prendre compromisos, per defensar els drets i

els deures de la ciutadania, per participar responsablement, per cooperar solidàriament, i així treballar per la construcció i la consolidació d'una societat on predomini el respecte, el diàleg i la comunicació.

Per això, considerem que el patrimoni cultural és un constructe que inclou tots aquells elements materials o immaterials que cada grup (col·lectiu, comunitat, poble o societat) reconeix, selecciona, adopta voluntàriament com a llegat del seu passat. És el seu equipatge o bagatge cultural en el present. El patrimoni cultural hauria de configurar-se com l'herència que es transmet a les generacions futures perquè puguin gaudir-ne i aprendre d'ell, perquè puguin utilitzar-lo en la comprensió de les arrels històriques del seu present, i tinguin elements de decisió per al futur.

Alguns exemples de la feina que es desenvolupa amb elements patrimonials: Santa Maria d'Avià

A continuació, es presenten dos exemples d'activitats que es realitzen en el CdA. Un exemple fa referència al treball al voltant de l'església de Santa Maria d'Avià, i l'altre és del «taller d'iconografia i lectura d'imatges».

La parròquia de Santa Maria d'Avià apareix datada per primera vegada l'any 893, en l'acta de consagració del monestir proper de Sant Llorenç, a prop de Bagà, dintre dels límits de com quedava situada l'església. Avui dia està supeditada a l'actual parròquia d'Avià, l'església de Sant Martí d'Avià. La construcció d'ara pot datar-se del segle XII. Durant la Guerra Civil va ser utilitzada com a magatzem i va quedar molt deteriorada, motiu pel qual

entre els anys 1970 i 1973 es va procedir a fer una restauració que ens permet veure-la avui dia amb la seva forma original. S'hi va eliminar la porta de la façana oest oberta durant el segle XVIII i s'hi va restaurar l'entrada sud original (<http://www.romanicocatalan.com/02b-Barcelona/Bergueda/Avia/Aviacat.htm>, consultada març 2009).

L'església de Santa Maria d'Avià reuneix unes condicions que la fan especialment vàlida per desenvolupar els objectius didàctics del CdA. Dins del programa que estem exposant, Santa Maria d'Avià té un munt de possibilitats didàctiques molt apreciables i, en cert sentit, fàcils de desenvolupar. A més a més, es pot enfocar el treball des de dos punts de vista: l'històrico-arquitectònic i l'iconogràfic, aquest últim amb activitats que es poden generar amb la proposta d'estudi del retaule que porta el mateix nom.

Primera proposta de treball: l'edifici de l'església

Cada proposta de treball consta de la part destinada a la investigació de camp i de la part destinada a la redacció de les conclusions parcials. També s'inclou l'apartat destinat a la informació gràfica (dibuixos i fotografies).

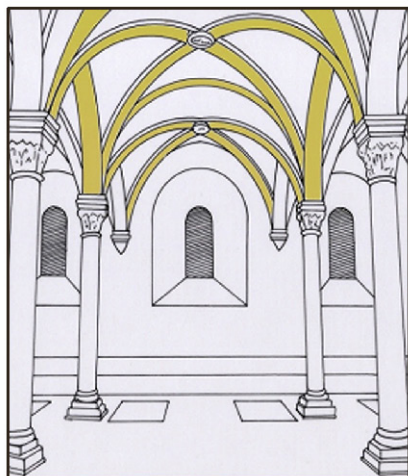
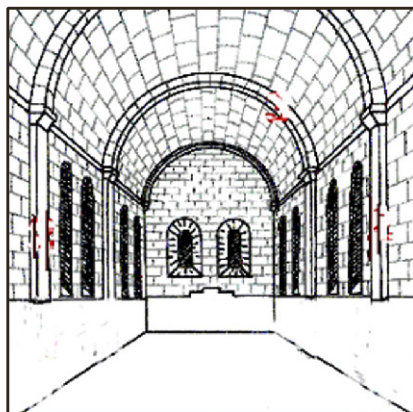
Segona proposta de treball: la iconografia de l'altar

L'element que destaca del lloc és la rèplica del frontal d'altar o antependi que originalment ocupava l'altar i que avui es troba en el Museu Nacional d'Art de Catalunya en la col·lecció de Romànic. La peça original consisteix en una taula de fusta d'àlber de 105 × 175 cm pintada al tremp amb l'aplicació de relleus formats amb vernissats i estucats, numerada

7. Estudi del sostre

a) Quin tipus de sostre hi ha a l'església?

De volta de canó
de mig punt?

De volta
de creueria?

Resumeix l'observació

Fes fotos del sostre

Figura 1. Exemple de proposta de treball. Elaboració de CdA dels Monestirs del Cister.

Taula 1. Esquema de la proposta de treball

Proposta d'investigació de la història de l'edifici i del territori i de les persones del territori	Proposta per dissenyar un itinerari que permeti arribar a l'església	Proposta de treball en l'àmbit de la situació geogràfica	Proposta de treball sobre l'orientació	Proposta d'estudi de la planta de l'església
Proposta de treball sobre els elements de suport	Proposta de treball sobre el tema dels sostres	Proposta de treball sobre les obertures	Proposta de treball sobre el campanar	Proposta de treball sobre els materials de construcció
Proposta de treball per analitzar l'estil en què està construït l'edifici	Resums parcials de cada proposta i resum general	Proposta de treball de dibuix	Proposta de treball sobre la recerca de marques de picapedrer	Proposta de treball sobre matemàtica utilitzant elements arquitectònics de l'edifici

Elaboració: CdA dels Monestirs del Cister.

Figura 2. Frontal d'altar d'Avià © MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà.

com la peça núm. 123 dintre de l'àmbit XIII (corresponent a la secció de pintures de l'«estil 1200») i catalogada com MNAC/MAC 15784; va ser adquirida l'any 1903.

Un retaule d'aquestes característiques dona la possibilitat de moltes activitats didàctiques. El tema pot ser tractat globalment tal com el va concebre l'artista o bé acotar un tema determinat.

La nostra proposta d'avui parteix d'un tema concret: l'anunciació. Es pretén que la lectura de qualsevol element iconogràfic, sigui escultòric o pictòric, interpreti sempre tres nivells de lectura —fàcils per a qualsevol persona—, i que s'arribi a una quarta lectura —que requereix una informació i uns coneixements—. L'exemple de l'anunciació ha de permetre arribar a altres exemples iconogràfics de manera que sigui fàcil d'entendre que el patrimoni cultural «solament ha de ser un pretext», una rampa de sortida per obrir el camp de la mirada dels alumnes.

Els diferents nivells de lectura són els següents:

- Primer nivell de lectura: Enumera i descriu els elements de la pintura.
- Segon nivell de lectura: Indica les accions i descriu-les.
- Tercer nivell de lectura: Quina història hi veus tu? Explica-la.
- Quart nivell de lectura: Quina història explica el pintor?

Com és obvi, per portar a terme aquest nivell de lectura cal: a) una informació i un coneixement del text o del tema, i b) cal fer una altra pregunta: Quina part del text creus que ha triat l'artista per realitzar la seva obra?

Per això, es facilita als alumnes el text-text següent:

L'anunciació (Evangeli segons sant Lluc)
Al sisè mes fou enviat per Déu l'àngel

Gabriel a una ciutat de Galilea, anomenada Natzaret, a una verge esposada amb un home per nom Josep, del casal de David. El nom de la verge era Maria. I, en haver entrat a casa d'ella, digué:

- Alegra't, plena de gràcia. El Senyor és amb tu. Però ella per aquestes paraules es desassossegà, i es preguntava què volia dir tal salutació. I l'àngel li va dir:
- No temis, Maria, que has trobat gràcia davant Déu. Vet aquí que concebràs al teu si, i infantaràs un fill, i per nom li diràs Jesús. Ell serà gran, i se l'anomenarà el Fill de l'Altíssim. Déu Senyor li donarà el tro de David, pare seu, i regnarà al casal de Jacob eternament, i el seu regnat no tindrà fi. Però digué Maria a l'àngel:
- Com es farà això, puix que no conec home? L'àngel en resposta li va dir:
- L'Esperit sant vindrà sobre teu, i el poder de l'Altíssim et cobrirà amb la seva ombra; per això l'infant serà anomenat Fill de Déu.

La resposta a les tres primeres qüestions poden i han de ser molt personals. Cada alumne pot dir allò que veu, allò que observa, allò que interpreta. Totes les respostes són vàlides, encara que —probablement— no totes siguin correctes. Però per comprovar-ho, cal conèixer en quina història es basa l'autor; d'aquí la necessitat de consultar el text o la font documental que el va inspirar.

Quart nivell de lectura: Quina història explica el pintor? Quina part del text creus que ha triat l'artista? (fig. 3) [Al sisè mes fou enviat per Déu l'àngel Gabriel a una ciutat de Galilea, anomenada Natzaret, a una verge esposada amb un home per nom Josep, del casal de David. El nom

Figura 3. Detall del frontal d'altar d'Avià
© MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona.
Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà.

de la verge era Maria. I, en haver entrat a casa d'ella].

A partir d'aquesta pregunta i de la seva resposta, per què no podem anar a Warhol i tornar a fer els quatre nivells de lectura?³ Quina història explica el pintor? Quina part del text creus que ha triat l'artista? *[Alegrat plena de gràcia. El Senyor és amb tu]*

O per què no anem a Botticelli?⁴ Quina història explica el pintor? Quina part del text creus que ha triat l'artista? *[L'Esperit Sant vindrà sobre teu...]*

O el mateix Picasso... Va fer Picasso una anunciació?⁵ Quina història explica el pintor? Quina part del text creus que ha triat l'artista? *[L'Esperit Sant vindrà sobre teu, i el poder de l'Altíssim et cobrirà amb la seva ombra; per això l'infant serà anomenat Fill de Déu].*

Consideracions finals

Amb l'exemple d'aquestes dues activitats, es pretén mostrar que l'objectiu no és «fer conèixer» la història, el passat, les obres...; sinó que el que es pretén és que els alumnes s'interroguin a partir o mitjançant l'observació dels elements del patrimoni cultural. Es vol que els alumnes desenvolupin i potenciïn la capacitat d'interpretar o de generar hipòtesis a partir de les quals anar construint el coneixement històric i social. En cap cas, es pretén que els elements patrimonials esdevinguin part d'una explicació teòrica o una mera il·lustració.

Tal com s'ha escrit anteriorment, es tracta que «la didàctica del patrimoni no ha de tenir com a finalitat el coneixement del patrimoni en si mateix, sinó que ha d'integrar-se al currículum per a permetre una millor comprensió de la realitat

3. Es fa referència a l'obra d'Andy Warhol (1928-1987) *Details of Renaissance Paintings (Leonardo Da Vinci, The Annunciation, 1472)* <http://www.warholprints.com/portfolio/Leonardo.Da.Vinci.Annunciation.html>, consultada el març de 2009.
4. Es fa referència a l'obra de Fra Angelico (1395/1400-1455) *La Anunciación* (Museo del Prado, Madrid) <http://www.museodelprado.es/coleccion/galeria-on-line/>, consultada el març de 2009.
5. Es fa referència a l'obra de Pablo Ruiz Picasso (1881-1973) *The Shadow on the Woman* (The Israel Museum, Jerusalem) http://www.imj.org.il/exhibitions/2008/Secrets_and_Ties/Pablo_Picasso.html, consultada el març de 2009.

social i del seu passat» (González Monfort, 2008) i es tracta que «cadascun dels humans som un producte finalista on s'acumulen segles i segles d'accions creatives en diverses facetes: literàries, plàstiques o musicals...» i l'escola ha de facilitar la capacitat de mirar, d'observar i de multiplicar totes les mirades.

L'objectiu és mostrar que la utilització d'elements patrimonials permet l'aprenentatge d'unes pautes que faciliten a l'alumne interrogar-se sobre l'entorn que l'envolta, apropar-s'hi, reflexionar-hi i després arribar a conclusions sobre com es construeix el coneixement històric i social. Però el patrimoni cultural hauria de ser un pretext. Ha de ser una eina de comu-

nicació i d'expressió, i no només un objecte que s'ha d'estudiar, un nou contingut que s'ha d'incorporar en les programacions o l'excusa per fer sortides. No ha de ser un objectiu en si mateix, sinó una eina de comunicació entre les persones (Hanossset, 2002, 2003).

Considerem que el patrimoni té un important valor educatiu en el moment en què pot ajudar a desenvolupar i a potenciar una sèrie de procediments com ara la interpretació i la representació de l'espai, la consciència temporal i el tractament de la informació (Estepa, Domínguez i Cuenca, 1998), a més d'un gran potencial motivador i d'intervenció i participació directa.

Referències

- ALLIEU-MARY, N. i FRYDMAN, D. (2003). «L'enseignement du patrimoine et la construction identitaire des élèves». *Les Cahiers. Innover et réussir* 5: 48-54.
- BALLART, J. (1997). *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Barcelona: Ariel.
- (2001). «El patrimoni històric: bases teòriques». A: CARRERAS, C. i MUNILLA, G. (coords.). *Gestió del patrimoni històric*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya, p. 14-51.
- ESTEPA GIMÉNEZ, J.; ÁVILA RUIZ, R. i RUIZ FERNÁNDEZ, R. (2007). «Concepciones sobre la enseñanza y difusión del patrimonio en las instituciones educativas y los centros de interpretación. Estudio descriptivo». *Enseñanza de las Ciencias Sociales* 6: 75-94.
- GONZÁLEZ MONFORT, N. (2007). «El valor educativo y el uso didáctico del patrimonio cultural». A: *Educación primaria. Orientaciones y recursos (6-12 años), E-17*. Barcelona: Wolters Kluwer España-Educación, p. 468/207-468/262.
- (2007). *L'ús didàctic i el valor educatiu del patrimoni cultural*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral. En línia: <http://tdx.cat/TDX-1203107-152459/>.
- (2008). «Una investigación cualitativa y etnográfica sobre el valor educativo y el uso didáctico del patrimonio cultural». *Enseñanza de las Ciencias Sociales* 7: 23-36.
- HERNÁNDEZ, F. (2002). *El patrimonio cultural; la memoria recuperada*. Gijón: Ediciones Trea.
- KREBS, M. i SCHIMDT-HEBBEL, K. (1999). «Patrimonio cultural: aspectos económicos y políticas de protección». *Perspectivas en política, economía y gestión* 2 (2): 207-245.
- MORENTE, M. (1996). *El patrimonio cultural: una propuesta alternativa al concepto actual de patrimonio histórico. Aplicación al análisis de la Ciudad Jardín de Málaga*. Málaga: Universidad de Málaga. Tesis doctoral en microforma (inédita).
- MUNOZ, M.C. (1998) «Conclusions et recommandations». A: D. A. *Le patrimoine culturel et sa pédagogie: un facteur de tolérance, de civisme et d'intégration sociale. Actes du séminaire*. Brussel·les: Éditions du Conseil de l'Europe, p. 119-124.
- Web Camp d'Aprenentatge dels Monestirs del Císter [en línia] <<http://www.xtec.cat/cda-monestirs>>.